

A kulturális és nyelvi sokszínűség lehetőségei és korlátai a Kárpát-medencében
UNESCO Magyar Nemzeti Bizottság Kulturális Szakbizottsága. MTA, 2013. február 21.
Hozzászólás az „Anyanyelv, többnyelvűség, kisebbségi oktatás” szekcióhoz

A NYELVKÉRDÉSRŐL UKRAJNAI FELÜLNÉZETBŐL

Fedinec Csilla, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

A kulturális és nyelvi sokszínűség lehetőségeivel és korlátaival kapcsolatban eddig többféle megközelítést hallottunk, úgy, mint történelmi, jogi, szociológiai, nyelvi szempontok, pillanatnyilag pedig az oktatás szerepéről és helyéről beszélgetünk. Alapvető körülmény az oktatással kapcsolatban is a politikai tényező; anélkül, hogy mélyebben belemennénk az oktatáspolitikába, a közpolitika elméleti kérdéseibe, nyilvánvalóan leszögezhetjük, hogy az oktatás tervezése, szervezése, megvalósítása nem független a politikai környezettől, sőt a szakmai kidolgozás mindig a politika által aktuálisan meghatározott kereteken belül mozog. Ebből a megközelítésből igen sajátos eset az ukrán. Merthogy nemcsak a kisebbségi nyelvek képezik alapvető diskurzus tárgyát, hanem maga a többségi nyelv, ha úgy tetszik, az állam nyelve is, megbonyolítja azt a kérdést is, hogy adott esetben mi a többnyelvűség. Nemrégiben, a 2012 őszén tartott parlamenti választásoknak is egyik fontos hívószava volt az államnyelv kérdésének mibenléte, amellyel kapcsolatban az ország függetlenedése óta eltelt két évtizedben nem sikerült konszenzusra jutni, az ezzel kapcsolatos álláspontot nemzeti minimumként meghatározni. Ugyanakkor volt olyan – tegyük hozzá, vezető politikai erő által megfogalmazott – pártprogram az őszi politikai arénában, amelyik így fogalmazott: a középiskolában megvalósítjuk azt a programot, hogy ugyanúgy kell tudni angolul, mint ukránul. Miközben a politikai viták központi eleme, amire utaltam, hogy mi fér bele az államnyelv fogalmába, s hogyan kellene megtanítani az országot az állam nyelvére, ami pillanatnyilag a jogszabályok szerint az ukrán.

A látszólag nemzetállami Ukrajna nyelvi viszonyai igen bonyolultak. Olyan országról van, amelyik a történelemben korábban önálló államisággal nem rendelkezett, s ez az adottság döntően befolyásolta a nyelvi állapotokat is. Más módon, de mind a cári birodalomban, mind a Szovjetunióban az orosz nyelv a kommunikáció eszköze, a hatalom nyelve. A nyugati modernizáció ideológiai hatásait átvevő Oroszországban és Lengyelországban is, a homogenizáció és az asszimiláció hatásainak kivédésére a 18–19. század fordulóján a magát ukránnak tartó értelmiség döntő elhatározásra jut az ukrán irodalmi nyelv vonatkozásában. A régi ukrán elit számára az irodalmi nyelv az egyházi óslávval volt azonos, amely alapon az orosz nyelv is fejlődött. Az új értelmiség viszont az oroszról való különbözőség megerősítésére az ukrán nyelv megújítását a népnyelvre, a „falusiak” által beszélt nyelvre alapozta. Hrihorij Szkovoroda, Iván Kotljarevszkij és köreik ez által olyan nyelvváltozatot alapoztak meg, amelynek elsajátítói, azaz a mai ukrán nyelv hordozói sokkal nehezebben értik meg a régi ukrán nyelvm emlékeket, mint amennyit például a mai angolt beszélőknek Shakespeare szövegeivel kell küzdeniük. Ezt a nyelvi alapon meginduló nemzeti ébredést helyezik politikai alapokra a 19. század második felének gondolkodói, többek között Mihail Hruszevszkij és köre, egyébként egybehangzóan egyes orosz gondolkodókkal is – mint például Alekszandr Gercen, Nyikolaj Csernyisevszkij –, akik szembehelyezkedve a nagyorosz nemzeti ideológiával, az erőteljes oroszosítással, támogatták a nemzeti önrendelkezés elvét, többek között a „kisoroszokra” (azaz ukránokra) vonatkoztatva (ГРИЦАК 1996).

A kérdés mélyebb filológiájának boncolgatása nélkül meg kell jegyezni, hogy ezzel volt összefüggésben az addig leggyakrabban használt „ruszok”, „ruszinok” etnonimák felcserélése

az „ukrán” etnonimával, miközben a „ruszin” népnév sem tűnik el. A „szeparatista”, azaz önálló államban gondolkodó „ukránok” mellett mind a mai napig vannak annak az iskolának hívei, mely szerint a „ruszin” (vagy annak latinosa változata, a „rutén”) etnonima a középkori keleti szláv népesség önmegnevezése, amelyből a nemzetfejlődés során kialakult a mai belorusz, az ukrán – és a kárpáti ruszin etnikum (is). A kárpáti ruszinokkal kapcsolatban a passzivitástól a politikai extrémitásig sokféle állásponttal találkozunk. A legerősebb irányvonal nem gondolkozik önálló államiságban, maximális célja az önálló nemzetként való elismertetés és a nyelvi kodifikáció, aminek elsődleges terepe az ugyancsak Ukrajna, illetve azon belül is Kárpátalja lenne (MAGOCSI 1997, HIMKA 1999, СКЛОКИН 2012).

A 18–19. században Nyugat-Európa államaiban végbement nemzetiesítésnek ukrán szempontból nem volt esélye egységes államterület hiányában, a sokféle kisorosz dialektusból kialakuló – nagyon leegyszerűsítve – standard ukrán nyelv, illetve a 19. század második felében felvirágzó nemzeteszme sikeres programnak bizonyult ugyan, de uniformizáló hatás nélkül. A sokféle történelmi örökséget – egyebek mellett mentalitást, szocializációt – hordozó, elsősorban ukrán etnikai területeknek tekintett régiók közös határok közé rendezése a szovjet időszakban elért egy uniformizáló hatást, de az éppen nem az ukrán nyelv, hanem a „népek közötti érintkezés nyelve”, azaz az orosz érdekében történt. Ezzel az örökséggel Ukrajna mind a mai napig nem birkózott meg (FEDINEC 2012).

Az Ukrajnában élő orosz kisebbség – nemzetiség szerint mintegy 8 milliós, anyanyelv szerint pedig közel 15 milliós közösség – lélekszáma meghaladja egyes európai államok összlakosságát. Az orosz társadalmi szervezetek szerepe meglehetősen marginális, nem jöttek létre orosz etnikai pártok azzal összefüggésben, hogy az orosz kötődésű – nemzetiség és/vagy anyanyelv – politikusok teljesen integrálódtak az ukrain hatalmi struktúrákba, így nincs szükség külön közvetítő szereplőkre (ЛЮЙКО 2005). Bármennyire meglepő, még az utóbbi húsz év vezető ukrainai politikusai egy része számára is, beleértve a nemzeti oldalt, a hivatalos államnyelv, az ukrán, tanult nyelv, tökéletesen vagy kevésbé sikeresen elsajátított kommunikációs eszköz, s ez a tanulási folyamat éppen a politikai karrierrel függött össze.

Így minden egyes kisebbségekkel kapcsolatos döntés szoros összefüggésben van az oroszkérdéssel: aki védi az ukrán nyelvet és az ukrán nemzeti érdekeket, azt oroszellenesség vádjá éri, bár az igazi elszenvedői az összes többi – arányaiban igen kis létszámú – kisebbségek, aki pedig az oroszkérdés szempontjából közelíti a megoldás felé, arra a nemzetietlenség bélyegét igyekeznek rásütni. Amikor a kisebbségek bele akarnak szólni ebbe a játszmába, akkor egyenlő feltételekről nemigen beszélhetünk.

Az elmúlt években Ukrajnában, amellet, hogy maga a nyelvkérdés immár több mint két évtizede több-kevesebb intenzitással, ámde folyamatosan tematizálja a közbeszédet, és meghatározza a politikai diskurzust, több nyelvtörvénytervezet is készült, melyek azonban nem jutottak túl a bizottsági szakaszon, egész addig, amíg nem jött létre egyértelmű parlamenti többség. A parlamenti többséget adó pártok egy-egy képviselője által kidolgozott első tervezetet a várható belpolitikai viharok ellenszereként megküldték az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának és a Velencei Bizottságnak is véleményezésre. Miután mindkét szakvélemény alapvetően negatív véleményt fogalmazott meg a dokumentummal kapcsolatban – melynek lényegi elemei közel álltak az akkori ellenzék által folyamatosan hangoztatott állásponthoz: a tervezet nem védi kellőképpen az államnyelvet –, elkészült a tervezet új változata, amelyet 2012-ben vitatott körülmények között, sikerült elfogadni és törvényerőre emelni, azonban éppen a parlamenti választási kampányt megelőző időszakban. Így annak vitája nem zárult le a parlamenti falak között, sőt ott is tovább folytatódott. Az ellenzék előállt többek között azzal a javaslattal, hogy a nyelvtörvényben is felsorolt regionális nyelvek sorát egészítsék a hucullal, majd egy másik javaslat szerint a lemkóval is (FEDINEC–CSERNICKSKÓ 2012). Bár ez inkább politikai szarkazmus, ugyanakkor rávilágít arra a

problémára is, amelyik prenemzeti állapotot feltételez bizonyos – országon belül legfeljebb néprajzi csoportnak tartott – etnikumokkal, de főbbképpen a ruszinokkal kapcsolatban.

Ilyen körülmények között az utóbbi húsz évben az ukrán nemzetépítés, az állam nemzeti alapon való konszolidációja több problémát, mint sikeres megoldást hozott a felszínre. A szakirodalomban konszenzusos a vélemény azzal kapcsolatban, hogy Ukrajna függetlenedése kevésbé a nemzeti mozgalom sikerességének, sokkal inkább a Szovjetunió felbomlásának eredménye. A politikai elit – mind a hatalmát továbbörökítő posztkommunista pártelit, mind az azzal szembenálló, magát nemzetinek hirdető oldal egyaránt – képtelennek bizonyult konszenzusra jutni abban a kérdésben, mi a nemzet (ЗІМОН 2011). A politikai pártok valójában nem nemzeti érdekeket fejeznek ki, hanem regionális kötődéseket váltanak politikai tőkére: ez keleten az erős gazdaság, nyugaton pedig a nacionalista retorika – és tegyük hozzá: plusz Kárpátalja, amelyik egy sajátos egyveleg.

Az eltelt bő két évtizedet értékelve két alapvető megközelítéssel találkozunk. Az egyik szerint Ukrajnában lehetséges az államnemzeti modell megvalósítása, amely egyes nyugati országokhoz hasonlóan két nemzet, két államnyelv, és autonómiát élvező régiók harmonikus működését feltételezi. Azonban Ukrajna képtelen elismerni azt a nyilvánvaló tényt, hogy az „ukrán politikai nemzet kétnyelvű és kétkultúrájú” (МИЛЛЕР 1997).

A másik modell szerint ez nem működhet a két kultúra hasonlósága és Oroszország földrajzi közelsége miatt, ahol a politikusok egy része folyamatosan megkérdőjelezte például, hogy az ukrán egyáltalán önálló etnikum lenne (ЕКЕЛЬЧИК 2010). Az 1989-es nyelvtörvény a nyelv és a nemzet egyértelmű összekapcsolásával világosan kijelölte a társadalom egyoldalú ukránosításának útját. Az első két államfő, Leonyid Kravcsuk (1991–1994) és Leonyid Kucsma (1994–2004) is azt az elvet képviselte, hogy a nemzeti lét alapvető szövete a nyelv. Az 1996-ban elfogadott alkotmány egyetlen államnyelvet nevezett meg – szembe menve többek között Kucsma saját, számára sikert hozó választási ígéretével. A helyzet paradoxona, hogy a „nemzeti” Viktor Juscenko (2005–2010) államfő elődeinél kevésbé bizonyult eredményesnek az ukránosításban. A kudarc bizonyítéka egyebek mellett, hogy éppen ebben az időszakban tudott megerősödni a kétnyelvűséget egyértelműen felvállaló Régiók Pártja – a 2012-es nyelvtörvény megalkotója (БЕСТЕРС-ДІЛЬГЕР 2011).

Az első modell az, amelyik több esélyt adna a kisebbségeknek, bár ismételten csak az oly sokszor háritott, de tetszik, nem tetszik, objektíven meg nem kerülhető oroszkérdéshez kötődve. Azonban ma még eretnokség az a gondolat, amelyet a 19. század második felében az ukrán nemzeti mozgalom modernizálásában is fontos szerepet játszó közéleti személyiség, az ukrán irodalom nagy klasszikusa, Iván Franko így fogalmazott meg: „Noha érzem, hogy minden erőmet az anyanyelvemre és az anyanyelven írásra kell fordítanom, ám mégis úgy vélem, hogy amikor az orosz nyelvet is használom, azzal nem árulom el a hazámat [...]” (ФРАНКО 1986). Ez a dilemma a mai napig érvényes, és befolyásolja azt a frusztrációt, amelyik a kisebbségek és az állam viszonyát folyamatosan a többség politika által vezérelt önmeghatározásának ütközőzónájába helyezi. Ez a fent vázolt hullámzó politika határozza meg a mindenkorai oktatás kereteit, beleértve a nyelvek és a kisebbségek viszonylatában is.

Irodalom

- Бестерс-Дільгер, Юліана 2011. Нація та мова після 1991 року – українська та російська в мовному конфлікті. In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник Андреас Каппелер. Київ: Видавництво «К.І.С.».
- Грицак, Ярослав 1996. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ: Генеза.
- Екельчик, Сергей 2010. *История Украины. Становление современной нации*. Киев: Издательство «К.І.С.».
- Зімон, Гергард 2011. Демократія і нація. Демократія і загрози. In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник Андреас Каппелер. Київ: Видавництво «К.І.С.».

- Лойко, Лариса 2005: *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність*. Київ: Фоліант.
- Миллер, Алексей 1997. Украина как национализирующееся государство. *Pro et Contra*. Том 2. № 2.
- Склокін, Володимир 2012. *Павло-Роберт Магочій: На Закарпатті ми робимо те, що рух громадівців робив в Україні в XIX столітті*. 07 червня 2012. <http://historians.in.ua/> (2013.02.03)
- Франко, Іван 1986. *Зібрання творів у 50 томах*. Том 50. Київ: Наукова думка.
- Fedinec, Csilla 2012. Ukraine's Place in Europe and Two Decades of Hungarian–Ukrainian Relations. *Foreign Policy Review* № 9.
- Fedinec Csilla–Csernicskó István 2012. Nyelvtörvény Saga Ukrajnában: A lezáratlan 2012-es fejezet. *Kisebbségkutatás* 3.
- Himka, John-Paul 1999. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flight in Almost All Directions. In: Ronald Gregory Suny–Michael D. Kennedy (eds.): *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Ann Arbor.
- Magocsi, Paul Robert 1997. Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians. *Canadian Slavonic Papers* 3–4.

ПРОБЛЕМА МОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ

Мовні відносини в Україні, яка видається національною державою, досить складні. Йдеться про таку країну, яка у історичному минулому не мала власної державності, і цей факт має визначальний вплив на мовну ситуацію. Не лише мови національних меншин є предметом дискусії, але і мова більшості – державна мова. Чисельність російської національної меншини України перевищує населення деяких країн Європи. Таким чином, кожне рішення, що стосується національних меншин, тісно пов'язане з російським питанням. Закон про мови 1989 року в контексті мовних та національних питань чітко визначив односторонній напрямок на українізацію суспільства. Водночас, закон про мовну політику 2012 року, ухвалення якого тісно пов'язане з Партією регіонів, яка однозначно обстоює двомовність, набагато прогресивніший з точки зору мов національних меншин. У той же час, механізм його реалізації наразі не вироблено.